

**ОСОБИСТІТЬ І ПРОФЕСІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ: ІНДИВІДУАЛЬНО-
ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СУБ'ЄКТА ПРАЦІ НА РІЗНИХ
ЕТАПАХ ПРОФЕСІЙНОГО СТАНОВЛЕННЯ**

**PERSONALITI AND PROFESSIONAL ACTIVITI: INDIVIDUAL-
PSYCHOLOGICAL FEATURES OF WORK'S SUBJECT ON THE
DIFFERENT STAGES OF PROFESSIONAL FORMATION**

Пророк Н.В.,

*доктор психологічних наук, старший науковий співробітник, Інститут
психології імені Г.С.Костюка НАПН України*

Prorok Natalia V., Kyiv, Ukraine

В статті представлено результати емпіричного дослідження індивідуально-психологічних якостей практичних психологів, які перебувають на різних етапах професіогенезу. Показано, що із зростанням досвіду роботи цих фахівців розвиваються професійно важливі інтегральні властивості (професійна спрямованість, вимогливість до себе, відповідальність, інтернальний локус контролю, рефлексія, наполегливість, впевненість в собі, вольові й ділові якості).

Ключові слова: професійне становлення, інтегральні характеристики особистості, професійно важливі якості, суб'єкт праці, особистісний розвиток.

At the article is show the results of empirical investigation about individual-psychological features of practical psychologies who are at the different stages of professionogenesis. Showed that when the work experience of these specialists is increasing, the professionally important integral features (as a professional orientation, demanding for themselves, responsibility, internal locus of control, reflection, persistence, self-confidence, volitional and business qualities) are developing.

Key words: professional formation, integral personality features, professionally important features, work's subject, personal developing.

Постановка проблеми. Проблема професійного розвитку відноситься до невичерпних проблем психологічної науки. І не тільки тому, що це складна і вельми широка тема, а й тому, що різні погляди на цей процес постійно взаємодоповнюють і поглиблюють наукові уявлення про психологічну сутність як професійного становлення, так особистісного розвитку фахівця. Адже професійна діяльність детермінує розвиток особистості, є засобом формування суб'єкта і може стати потребою, метою, цінністю і сенсом життя [2; 10; 18; 1].

Основним результатом професійного становлення суб'єкта є розвиток його особистості та індивідуальності за рахунок набуття професіоналізму і формування індивідуального стилю діяльності [7]. Професійне становлення передбачає формування професійної спрямованості (зокрема, розвиток широкого спектру мотивів праці), професійної компетентності і соціально значущих та професійно важливих якостей та їх інтеграцію, готовність до постійного професійного зростання, пошук оптимальних прийомів якісного і творчого виконання професійної діяльності у відповідності з індивідуально-психологічними особливостями людини [2; 14; 18; 11; 3]. І хоча існує досить багато наукових розробок проблеми професійного становлення, сучасне динамічне життя вимагає від фахівців соціономічних професій не тільки постійної модернізації своїх професійних вмінь, а й вдосконалення своєї особистості (яка в цих професіях є головним «знаряддям» праці). Тому питання: як відбувається активація і розвиток тих соціально значущих та професійно важливих якостей і здібностей особистості, які відповідають вимогам професійної діяльності; як відбувається *інтеграція цих якостей* в процесі професійного становлення – є надзвичайно актуальними і для системи неперервної освіти і для підвищення ефективності праці, зокрема практичних психологів.

Аналіз наукових досліджень. Психологи погоджуються із думкою, що розвиток суб'єкта професійної діяльності визначається зовнішніми (зміст, характер і умови професійної діяльності) і внутрішніми (особливості суб'єкта праці) чинниками. Через професійну діяльність та в процесі цієї діяльності відбувається професійне становлення фахівця, індивідуального стилю його діяльності, професійна ідентифікація [1; 2; 9; 8]. Взаємодія людини і професії (тобто, системи *об'єктивних вимог* до особистості, яка детермінована цією професійною діяльністю і в процесі виконання якої у суб'єкта діяльності виникають нові психологічні властивості і якості), зумовлює основне протиріччя (ядро) професійного розвитку і є його важливим чинником.

Найбільш ретельно особистість як суб'єкт професійної діяльності і проблеми становлення професіонала досліджуються в рамках професіогенетичного підходу. У фокусі уваги тут вивчення: закономірностей соціального і психологічного розвитку суб'єкта праці (на всіх етапах професійного життєвого шляху); можливостей управління цим процесом; психологічних механізмів адаптації людини до професії [2; 9; 18; 14]. Багато наукових праць присвячено дослідженню умов, форм та механізмів професійного розвитку і самовдосконалення (В.О. Бодров, Ж.П. Вірна, Т.М. Малкова, Л.М. Мітіна та ін.); а також регуляторних процесів, які забезпечують ефективність і надійність професійної діяльності [6; 11; 4; 5].

Здійснено безліч досліджень, в яких вивчалися чинники, що впливають на професійний розвиток: внутрішні, зовнішні, соціально-психологічні, психологічні, чинники діяльності, суб'єктивні, об'єктивні тощо. Серед

суб'єктивних чинників (які належать суб'єкту і в ньому проявляються) найчастіше називають такі: особливості розвитку професійно-важливих якостей [5; 13; 12; 16]; професійний рівень [4; 11; 15]; успішність професійної діяльності [6; 2; 14]. Визнається також взаємозв'язок і взаємовплив цих чинників.

Багаточисленні дослідження різних співвідношень особистості і діяльності, показали складність і багатоманітність зв'язків особистості і діяльності, які обумовлені як особливостями самого суб'єкта праці, так і специфікою діяльності [19; 14; 2; 18; 3]. Відмічається, що особистість і діяльність знаходяться у постійному процесі пристосування. У ньому відбувається не тільки компенсація найбільш слабких ланок, які не в достатній мірі відповідають вимогам взаємних відношень (особистості і діяльності), але й «формуються структури найбільш адекватного особистісного забезпечення цілей, задач і змісту діяльності» [1; 8; 13; 2].

До таких структур відносяться *інтегральні характеристики* особистості (такі, як професійна спрямованість, відповідальність, інтернальний локус контролю, рефлексія, наполегливість тощо). Серед науковців існує думка, що інтегральні характеристики – це певна комбінація значущих індивідуально-психологічних властивостей, суттєвих для успішної дії в рамках тієї чи іншої конкретної професії [18; 11; 12; 19]. Ці характеристики є психологічною основою, яка необхідна в усіх видах діяльності (хоча і в різній мірі); вони впливають на траєкторію професійного розвитку. Адже ці інтегральні характеристики створюють підґрунтя при формуванні професійної компетентності, підвищують адаптаційні можливості, породжують позитивні зміни [18; 11; 12; 19]. Дослідники цього психологічного феномену стверджують, що фундаментальною умовою розвитку інтегральних характеристик особистості професіонала є усвідомлення ним необхідності зміни, перетворення свого внутрішнього світу і пошук нових можливостей самоздійснення в праці, тобто підвищення рівня професійної самосвідомості [19; 11; 9].

На наш погляд, вивчення динаміки розвитку індивідуально-психологічних (в тому числі, і соціально значущих та професійно важливих) якостей в процесі професійного становлення надало б можливість наблизитися до розуміння специфіки інтегральних характеристик особистості.

Отже, **мета цієї статті** - описати результати емпіричного дослідження індивідуально-психологічних якостей практичних психологів, які перебувають на різних фазах (етапах) професіогенезу.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Структурування груп фахівців, які перебувають на різних етапах професіогенезу, відбувалося за формальною ознакою «стаж роботи за спеціальністю», яка співпадає з етапами професійного становлення особистості, виділеними багатьма дослідниками [7; 9; 17 та ін.]: 1) *професійна адаптація*, а

саме входження в професію, засвоєння професійних технологій, набуття досвіду самостійного виконання професійної діяльності; зазвичай цей етап триває від 1 до 3 років професійної діяльності, тому досліджувані з таким стажем входили в 1 групу - «адаптанти»; 2) *первинна і вторинна професіоналізація* (формування професійної свідомості; інтеграція професійно і соціально важливих якостей і вмінь у відносно стійкі професійно значущі констеляції; високоякісне виконання професійної діяльності); як правило, цей етап (фаза інтерналізації) триває від 3 до 8 років професійної діяльності, тому досліджувані з таким стажем входили у 2 групу - «інтерналі»; 3) *професійна майстерність* (більш-менш повна реалізація, самоздійснення особистості в професійній діяльності на основі рухомих інтегративних психологічних новоутворень професійного розвитку, зокрема «акме»); як правило, цей етап (фаза майстерності) настає після 8 років професійної діяльності, тому досліджувані з таким стажем входили у 3 групу - «майстри» [17].

Практичні психологи, що належать до цих груп, досліджувалися за допомогою опитувальника «16 PF» Р. Кеттелла (який є гнучким і змістовним методом дослідження особистості), методики «Вивчення комунікативних установок» (яка на практиці показала свою високу прогностичну спроможність в діагностиці комунікативних позицій особистості – суттєвого фактора успішності професійної діяльності практичного психолога) і авторської методики «Експертна оцінка співробітника» (яка дозволяє виявити певні особливості і тенденції реальної професійної поведінки і, зокрема, наявності/відсутності прагнення до самовдосконалення). Визначення наявності прагнення до самовдосконалення відбувалося за такими параметрами (які включено в останню методику): наявності тенденції до підвищення професійної компетентності та фахової самоосвіти; здатності переймати кращий досвід своїх колег; активна позиція (відкритість інноваціям, новим знанням, новій інформації); прагнення до високих стандартів професійної діяльності. Нагадаємо, що в опитувальнику Кеттелла кожний фактор відображує тільки одну із суттєвих особистісних властивостей, які включають якості, що її складають. Звідси витікає, що виокремленні властивості є незалежними від інших і не корелюють з ними. Фактори включають полярні характеристики властивості, а їх інтерпретація визначається кількістю стенів. Тобто, кожна властивість представлена в опитувальнику в континуумі його крайніх проявів.

Емпіричні дані, отримані за допомогою перелічених методик дають можливість порівняти індивідуально-психологічні властивості, комунікативні установки, професійну успішність, прагнення до самовдосконалення, які притаманні практичним психологам, що перебувають на різних етапах професіогенезу. Таким чином ми можемо побачити динаміку розвитку професійно значущих індивідуально-психологічних властивостей, в тому числі і інтегральних характеристик особистості (таких, як професійна спрямованість, відповідальність, інтернальний локус контролю, рефлексія, наполегливість

тощо). Виділивши індивідуально-психологічні властивості практичних психологів, які тією чи іншою мірою властиві досліджуваним із різних груп (структурованих за певними етапами професіогенезу), можна скласти «психологічні портрети» цих груп. Ми припускаємо, що інтегральні характеристики (які є певною комбінацією індивідуально-психологічних властивостей, суттєвих для успішності професійної діяльності), оскільки вони є підґрунтям професійної компетенції, психологічної зрілості, професійної майстерності, - в найбільшій мірі будуть представлені у досвідчених і успішних практичних психологів.

Отже, отримані дані свідчать про те, що психологи із 1 групи («адаптанти») достатньо комунікабельні, відкриті, природні, готові до співробітництва, уважні до людей, проявляють готовність до спільної роботи, легкість у встановленні безпосередніх міжособистісних контактів. В той же час їх вирізняє високий рівень прояву рис «невизнання авторитетів» (чи недовіри до авторитетів) і самовпевненість (високі оцінки за фактором $E=7,13$ – «домінантність – конформність»). Для молодих спеціалістів ці риси є своєрідним захисним механізмом, який, по-перше, дозволяє сміливіше робити перші кроки на шляху професійного становлення, по-друге, дозволяє не втрачати критичність до різних напрямів та парадигм професійної діяльності.

«Психологічний портрет» 1 групи найістотніше відрізняється від «психологічних портретів» двох інших груп («інтерналів» та «майстрів»). зокрема, психологи-початківці більш залежні та несамостійні, їм простіше та безпечніше приймати рішення разом з іншими людьми, працювати, відчуваючи поряд опору. Відповідно, у молодих спеціалістів, в силу їх недостатньої професійної адаптованості, відмічається вищий рівень стурбованості, фрустрованості, напруженості. Професійна успішність представників групи «адаптантів» експертами оцінена на 5,26 балів за 10 бальною шкалою (середньо-групова оцінка).

Для більшості (70 %) досліджуваних із цієї групи характерна відсутність прагнення до самовдосконалення. Ці психологи-початківці досить часто в спілкуванні проявляють «дитячу» позицію (в термінології методики вивчення комунікативних установок), основними рисами якої є потенційно висока психічна неврівноваженість (як наслідок емоційної і психічної незрілості), а також установка на залежність і підтримку (як наслідок відсутності досвіду прийняття відповідальних рішень). Ціннісні орієнтації у цих досліджуваних аморфні (несформовані). Також можна сказати, що особи, з високим вираженням даної позиції, не прагнуть до професійних досягнень. У психологів цієї групи нерідко проявляється конфліктна комунікативна установка. Тобто, партнер по спілкуванню сприймається як потенційний (актуальний) суперник, конкурент, супротивник, чи як перешкода в досягненні цілі. Окрім того, співрозмовник може також бути «матеріалом» для самоствердження. Підвищене прагнення до самозахисту не робить із конфліктного суб'єкта

приємного співрозмовника. Тому зрозуміло, що наявність таких рис свідчить про низький професіоналізм чи навіть професійну непридатність.

У представників 2 групи («інтерналі») виявлено достатньо високий рівень вольових якостей і відповідальності (фактор $G=6,01$: «підвладність почуттям – висока нормативність поведінки»). На середньому рівні проявляються сміливість у спілкуванні, вміння легко вступати в контакт з незнайомими людьми, теплота і відкритість в спілкуванні, вміння слухати, вміння бути уважним; вміння знаходити спільну мову з різними людьми, здібність викликати довіру, тактовність, дипломатичність; впевненість в собі; вміння впливати на інших, вміння мотивувати людей до роботи над своїми проблемами; вміння швидко знаходити індивідуальний підхід до людей в залежності від їх особливостей; вміння переконувати людей, залагоджувати незгоди.

У психологів цієї групи виявлено також середній рівень розвитку професійної мотивації (наявність внутрішніх мотивів професійної діяльності). Для більшості «інтерналів» притаманне прагнення до самовдосконалення і «батьківська» позиція в спілкуванні, сильними сторонами якої є впевненість у правоті моральних вимог, добросовісність, старанність, дисциплінованість, принциповість, старанність і наполегливість при виконанні завдань, прийняття відповідальності. Особи з таким типом спілкування добре вміють вимагати і контролювати діяльність підлеглих і молодших, вони здатні до опіки і захисту слабких, до прийняття відповідальності за їх благополуччя. Але серед слабких сторін «батьківської» комунікативної позиції відзначається тенденція до завищеної самооцінки, безапеляційність, менторський стиль спілкування, негативна реакція на критику, наявність стереотипів. Всі ці риси можуть свідчити про певні професійні деформації.

В дослідженні також виявлено, що для багатьох представників 2 групи («інтерналі») і 3 групи («майстри») притаманним є *високий самоконтроль* (а саме: контроль емоцій і поведінки; врівноваженість, стриманість; вміння адекватно поводити себе в різних складних обставинах; самовладання; витримка); *високий рівень відповідальності*; вимогливість до себе, організованість; енергійність, прагнення діяти, висока активність та працездатність; вміння наполегливо працювати; емоційна стабільність.

При оцінці рівня професійної успішності досліджуваних 2 групи («інтерналі») експерти звернули увагу на різку поляризацію всередині цієї групи: частина практичних психологів отримала досить високі оцінки (7,5 балів) свого професіоналізму (вони достатньо швидко вирішують професійні завдання, терпляче ставляться до типових професійних труднощів), а частина – низькі (4,6 бали).

Більшість практичних психологів 3 групи («майстри») відрізняє: прагнення до самовдосконалення (зафіксоване у 65 % досліджуваних); самостійність і незалежність в думках; самодостатність; впевненість в своїх

силах. Оскільки представники цієї групи – люди з достатнім професійним досвідом, можна припустити, що по мірі його накопичення спеціалісти починають вибудовувати власну систему роботи, власний індивідуальний стиль, можливо, власну «наукову парадигму», що і дозволяє їм проявляти самовпевненість, самоповагу самодостатність.

Середня оцінка досліджуваних цієї групи по фактору $G=6,82$ (G - нормативність поведінки) вказує не тільки на досить високий рівень прояву вольових якостей, але й на схильність до співробітництва. Також цей результат свідчить про цілеспрямованість; контроль емоцій і поведінки; вимогливість до себе; високий рівень відповідальності, надійність. Експерти високо оцінили професійну успішність психологів 3 групи (середньо-групова оцінка 7,18 балів), їх уміння аналізувати соціальну інформацію (поведінку, взаємини оточуючих), професійну рефлексію, критичність мислення. Вони досить швидко вирішують професійні завдання, відрізняються реалістичністю, терпеливо відносяться до традиційних (типових) труднощів, що можуть виникати, в тому числі, і у професійній діяльності.

Для більшості психологів 3 групи характерні високі оцінки щодо позиції «дорослого» у спілкуванні. Це вказує: на адекватну самооцінку; здатність розраховувати дії і контролювати їх; на раціональний характер реагування в проблемних ситуаціях; на тактичність і гнучкість в конфліктах; врівноваженість, стресостійкість, інтернальність, розвинуті вольові і ділові якості, незалежність від емоційного прийняття чи неприйняття оточуючих, стриманість і надійність у відношеннях, дисципліну. Проте, люди з таким типом спілкування недооцінюють емоційні сторони життя, часто бувають скованими, їм важко розслабитись.

Важливо зауважити на тому, що в ціннісному плані особи з позицією «дорослого» у спілкуванні змотивовані на досягнення успіху і морального вдоволення у професії. В цілому основними характеристиками «дорослого» є емоційна і психологічна зрілість, здібність конструктивно використовувати накопичений досвід (як життєвий, так і професійний).

Аналіз результатів тестування трьох груп («адаптанти», «інтернали», «майстри») за тестом «16 PF» Р. Кеттелла показав, що «психологічні портрети» 2 групи («інтернали») та 3 групи («майстри») доволі схожі за факторами Е («домінантність – конформність»), G («підвладність почуттям – висока нормативність поведінки»), M («мрійливість – практичність»), O («схильність до почуття провини – самовпевненість»), Q_1 («гнучкість-ригідність»), Q_2 («конформізм – нонконформізм»), Q_3 («контроль бажань – імпульсивність»), Q_4 («розслабленість – енергійність»). Отримані дані свідчать про те, що професійно значущі індивідуально-психологічні властивості, які відображено в цих факторах, «відшліфовуються» в процесі професійного становлення. Більш досвідчені фахівці (представники 2 групи – «інтернали» і 3 групи – «майстри») у порівнянні з психологами із 1 групи («адаптанти») є більш сильними,

незалежними, реалістичними, схильними покладатись лише на власні сили.

Регресивний аналіз дозволив встановити, що факторами, які впливають на успішність діяльності практичного психолога є наступні: за опитувальником «16 PF» Р. Кеттела – фактори G і Q2 (прямий зв'язок); J (зворотній зв'язок); за методикою виміру комунікативних установок – формальний стиль спілкування (прямий зв'язок); конфліктний стиль спілкування (зворотній зв'язок); за методикою експертних оцінок – фактори мотивації, емоційно-вольові якості, якості соціальної перцепції (прямий зв'язок). Психологічний зміст цих факторів відображує психологічну і емоційну зрілість.

Висновки. Результати професійного розвитку є своєрідним підсумком впливу різноманітних чинників (зокрема, самої професійної діяльності, професійного спілкування, соціально-економічної ситуації, інформаційного суспільства та ін.) на суб'єкт діяльності. Проявляються результати професійного розвитку у професіоналізмі фахівця, у показниках успішності його професійної діяльності. «Психологічні портрети» практичних психологів, які перебувають на різних етапах професіогенезу, дозволяють побачити не просто результати професійного становлення (які відображують суть перетворень, які відбулися в особистості фахівця), а й вектор цих перетворень. Отримані результати виявили тенденції: зростання у практичних психологів (від фази адаптації до фаз інтернала і майстерності) вимогливості до себе, відповідальності, впевненості в собі, самодостатності, самостійності, цілеспрямованості і розвитку вольових якостей. Тобто, із зростанням досвіду роботи цих фахівців розвиваються професійно важливі інтегральні властивості.

Література

1. Анцыферова Л. И. Психологические закономерности развития личности взрослого человека и проблема непрерывного образования / Л. И. Анцыферова // Психологический журнал. – 1980. – Т. 2. № 2. – С. 52–66.
2. Бодров В.А. Развитие системного подхода в исследованиях профессиональной деятельности / В.А. Бодров // Психологический журнал. – 2007. – Т. 28. - № 3. – С. 23-28.
3. Борисова Е. М. О роли профессиональной деятельности в развитии личности / Елена Михайловна Борисова // Психология формирования и развития личности / Под ред. Л.И.Анцыферовой. – М. : Наука, 1980. – С. 159–177.
4. Борисюк А. С. Психологічні особливості формування професійних якостей майбутнього медичного психолога : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / А. С. Борисюк. – Івано-Франківськ, 2004. – 20 с.
5. Верняева Т. А. Професійно-личностный портрет психолога : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : 19.00.03

«Психология труда; инженерная психология» / Татьяна Александровна Верняева. – СПб, 1997. – 20 с.

6. Вірна Ж. П. До проблеми професійної успішності практикуючого психолога / Ж. П. Вірна // Психологічні перспективи. – 2002. – Вип. 2. – С. 132–140.

7. Зеер Э. Ф. Психология профессий : учебное пособие / Э. Ф. Зеер. – М. : Академический проект, 2005. – 336 с.

8. Иванова Е. М. Основы психологического изучения профессиональной деятельности / Елена Михайловна Иванова. – М. : Изд-во МГУ, 1987. – 208 с.

9. Климов Е. А. Психология профессионала / Евгений Александрович Климов. М. : Изд-во "Институт практической психологии", Воронеж : НПО "МОДЭК", 1996. – 400 с.

10. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / Алексей Николаевич Леонтьев. – М. : Политиздат, 1977. – 304 с.

11. Маркова А. К. Психология профессионализма / А. К. Маркова. – М. : Гардарика, 1996. – 308 с.

12. Молоканов М. В. Влияние личностных особенностей на профессиональный выбор в практической психологии / М. В. Молоканов // Психологический журнал. – 1998. – № 2. – С. 79–97.

13. Москаленко О. В. Личностно-профессиональное развитие личности современного человека / О. В. Москаленко // Мир психологии. – 2004. – №4. – С. 168–178.

14. Поварёнков Ю.П. Введение в психологию труда [Текст]: учеб. пособие [для студентов вузов] / Ю.П. Поварёнков. – Киров: Изд-во ВятГГУ, 2006. – 134 с.

15. Пророк Н. В. До питання результатів і критеріїв самовдосконалення [Текст] / Н.В. Пророк // Проблеми загальної та педагогічної психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка Національної АПН України / [за ред. С. Д. Максименка]. Т. XIV, част. 1–К., 2012. - С. 282-290.

16. Собчик Л. Н. Психология индивидуальности. Теория и практика психодиагностики / Людмила Николаевна Собчик. – СПб.: Издательство "Речь", 2005. – 624 с.

17. Сыманюк Э.Э. Психология профессионально обусловленных кризисов. – М.: Издательство Московского психолого-социального института; Воронеж: Издательство НПО «МОДЭК», 2004. – 320 с.

18. Фонарев А.Р. Психология становления личности профессионала: Учеб. Пособие / А.Р. Фонарев. – М.: Изд-во Московского психолого-социального института; Воронеж: Изд-во НПО «МОДЭК», 2005. – 240 с.

19. Шнейдер Л.Б. Личностная, гендерная и профессиональная идентичность: теория и методы диагностики / Л.Б. Шнейдер. – М.: Московский психолого-социальный институт, 2007. – 128 с.

